

А. Таңжарықова

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Қазіргі қазақ әдебиетінде мифке қызығушылық реализммен постмодернизмге дейінгі әр түрлі эстетикалық бағыттағы жазушылардың көбіне тән, ол әңгімеден романға дейінгі түрлі жанрлық нышандарда жүзеге асырылып келеді. Миф әртүрлі көркем бағыттар мен жанрларда нығайып қана қойған жоқ, көркем мәтіннің барлық деңгейіне енуде.

М.Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесі сонау бағзы замандардан да әрідегі біздің бабаларымыз тәу еткен «Тәңірі» туралы әңгімеленеді.

«Ол өзі бір Жақия да, Бұдда да, Иса да, тіпті Алла-тағаланың өзі де адам санасынан орын тебе қоймаған кез еді. Не жанарымызға сыймайтын, не ақылмызға сыймайтын бүкіл мына жарық дүниені де, Адам ата мен Хауа анадан өзге тірі пенде көріп-білмеген, көзге де, көңілге де қараңғы о дүниені де Тәңірі жеке-дара билейтін» [1.7].

Ғалым С.А.Қасқабасов «Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата – демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі» деген... [2.96]. М.Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесін фольклорлық таным пайыммен жасампаздық мифке жатқызуға болады.

Ал жасампаз миф туралы орыс ғалымы Е.М.Мелетинский «Жасампаздық мифтер дегеніміз бүкіл дүниені құрайтын нәрселердің пайда болуын баяндайтын мифтер» деп анықтайды өзінің «Поэтика мифа» атты еңбегінде [3.195].

Бұл мифтік повесте Тәңірі екі періштесін кезек тындап, ғаламда болып жатқан өзгерістерді солардың шар айналарынан қарап біліп отырады. Анда-санда жерге қарап, әуелде адамзат атаулы Адам ата мен Хауа ананы пейіштен қуғанда екеу-ақ еді, қазір ұзын саны бірер мың болыпты деп ой түйеді.

Шарапат қашанда ізгілік пен жақсылықтың символы іспеттес. Ал Кесепат болса мүлдем карама-қарсы. Автор Шарапат пен Кесепатты антитезалық бейнелеу тәсілімен ізгілік пен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың карама-қарсы символы ретінде алған. Дүние дүние болып жаралғалы жұмыр басты пенде бойындағы екіұдай мінез: бірі жамандыққа

бастап тұратын – кесепат азғыруы, бірі адамдар үшін жақсылық жасауға бар Шарапаттың іс-әрекеті өмір-бойы бір-біріне кереғар күресіп өтетіні содан екен.

Ғ.Мүсіреповтің «Ана туралы жыр» әңгімесі алғашқы адамның пайда болуы Адам ата мен Хауа ананың алғаш жер бетіне түсіп, ұрпақ жаюы туралы. Мұны әңгімені фольклорлық пайыммен гениологиялық мифке жатқызуға болады. М.Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесіндегі орталық негізгі кейіпкер Тәңірі болса, бұл шығармада Алла бейнесі берілген. «Ұят туралы аңызда» Тәңірінің екі періштесі Кесепат пен Шарапат болса, Ғ.Мүсіреповтің «Ана туралы жыр» повесінде Алланың бес періштесі болады. Екі повесте де бір Құдіретті күшке бас ию, тағзым етіп табыну. Екі автордың да авторлық идеясы – бағзы заманнан келе жатқан Тоныкөк, Күлтегін жырларымен үндесіп жатқандай.

«Жоғарыдағы Көк Тәңірі,
Төменде кара жер жаралғанда,
Екеуінің ортасында адам баласы жаратылған...»

Бұл повесті көне діни аңыздық сюжетке құрылған, мифтік бейнелермен толықтырылған жасампаздық рухани шығарма деп қарастыруға болады. Сонымен қатар бұл шығармада ар, ұждан, ізгілік, ақыл, қанағат ұғымдарын мәңгілік мәселелерді қамтиды. Егер адам бойындағы қанағат атты мінез өз күшін жойса, ардан, ұяттан безіп күнәға бататындардың жосықсыз көбейетінін мегзейді.

Академик С.Қирабаев «Ұят туралы аңыз» повесін аңыздық сюжетке құра отырып, соның негізінде жазушы адам баласы өмір бойы толғандырып келе жатқан бүкілхалықтық проблеманы – зұлымдық пен адалдықтың күресін бейнелейді. Ертегілік оқиғаларға нақты адам әрекетіне ылайық сипаттар береді. Дүниені жеке дара билеуші Тәңірі де, оның періштелері Шарапат пен Кесепат та Марал повесінде аңыздық күйден көркем бейнеге айналады» [4.353] деп бағалайды.

Бұл мифтік аңыз шығыстың мотивтегі көне сюжетке құрылған. Жазушы құрғақ баяндаудан гөрі адам тойымсыздығының түп төркіні неде деген сұрақты ортаға салады.

Е.М.Мелетинский өзінің «Миф поэтикасы» деп аталатын іргелі зерттеу еңбегінде мифтің әдебиетке әсер ету нәтижелерін былайша сипаттады:

1. Ортағасырлық «символизмнен» табиғатқа еліктеуге, шынайылықты өмірдің дәлме-дәл нышандарында бейнелеуге көшу үшін дәстүрлі сюжет пен «топиктерден» саналы түрде бас тарту.

2. Мифті (нышаны емес, оның рухын) саналы, нағыз биресми, дәстүрден тыс қолдану, бұл кейде дербес поэтикалық мифтік шығармашылық сипатқа ие болады.

Реалистік прозаны шарттылықтың бір түрлі нышандарына ресми түрде салу кеңестік кезең кезіндегі отандық әдебиеттің мифтендіру \мифологизация\ үдерісіне кері әсер етті.

Бірақ бірқатар жазушылардың шығармашылығындағы реалистік әдісті мифологиялық логика элементтерімен біріктіру ұмтылыстары шығарманың құрылымын құруға, шынайы өмірді тұрақты мифологияның модельдер мен образдар арқылы түсіндіруге ықпал етті. [3.121]

Ә.Кекілбаевтың «Күй» повесінде ежелгі аңыз-әңгімені, өткен күннің елесін ой елегінен өткізіп, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін қозғайды. Жазушы ескі аңызды қайта жаңғыртып, қайта баяндап қана қоймайды, оған философиялық, психологиялық реңк үстемелей отыра аңыздың әлеуметтік сипаты, (қырын) ашады. Шығармада ежелден қоңсы отырған бірде жауласып, бірде татуласып, талас-тартыспен күшін көрген қазақ пен түркімен арасындағы бітіспеспен жаулығы сөз болады. Бітімге келмей, тек қана жауласумен болған, өзара сыйыса алмай, ұғыса алмай өткен екі бауырлас жұрт талай тауқыметті бастан кешіріпті, бірін-бірі кешіре алмапты. Автор талай замандар бойы қазақ даласы мен түркімен құмдарындағы зорлық-зомбылықтың неше алуан түрі: алып кету, шауып кету, жер дауы, жесір дауы, жазушының ең ауыр сұмдық түрі – мәнғұрт жасау сияқты аңыздық желілерді шебер қолдана білген.

Шығармада түркімен батыры Жөнейттің қолға түскен тұтқын жас өспірімдерді мәнғұртке айналдырып, жаулықтың, дұшпандықтың ең ауыр да сорақы үлгісін көрсетеді. Бағзы заманнан адам баласына неше түрлі қиянат зұлымдық-әрекеттер жасаудың ішіндегі ең сұмдығы, ең шектен шыққаны – адамды қинап, мәнғұрт жасау болып табылады. Мәнғұрттіктің қасында басқа зұлымдық, жауыздық дегеніңіз түк емес. Бұл қорлау – мәнғұрт жасап, жеңген жауының тұқымын құрту, болашақтың тамырына балта шабу мақсатында жасалған мәңгілік азап. «Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма кезек ұрғылап шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың те-

рісі күнге күйіп, тырысып барады. Қаудырап кеуіп жатқан түйенің кеуі бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір-ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады» [5. 225].

Автор повестің сюжет желісіне мәнғұрттік туралы аңызды орынды ала білген. Жауласқан елдер тарихында мәнғұрттік және мәнғұрт жасау ежелден бар екендігі белгілі. Бұл жайлы кейбір мәліметтер ауыз әдебиеті нұсқаларында кездеседі. Мысалы қырғыздың әйгілі «Манас» жырында да жас балаларды алып қашып кетіп, олардың басына шіре байлайтыны жайлы айтылады. «Кепеш кигізу», «шіре байлау» дегенді мәнғұрттікпен қатарластыра алуға болады. Төл әдебиетімізге, жалпы өз кезеңінде, одақтық әдебиетке мәнғұрт ұғымын алғаш алып келген қаламгер - Әбіш Кекілбаев.

«Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәнғұртке айналды. Жүре-жүре тілден де айырылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді» [5. 225].

Автордың айтпағы әр заманның, әр қоғамның өз мәнғұрті болады деп ой түйдіреді. Патша үкіметі тұсындағы бертін келе, Кеңес Үкіметі тұсындағы күшпен енгізілген отаршылықтың таз кепеші мәнғұрт болып жалғасын тапты. Бүгінгі күні ешкімнің зорлық-қорлығынсыз-ақ туған тілімізден, дінімізден айырылған, тегін білмейтін «шала қазақ» дейтін - «рухани мәнғұрт» ұрпақ дүниеге келді. Автор танымы рухани мәнғұрттік мәнғұрттіктің ішіндегі аса қауіптісі деген байламға көз жеткізеді. Ежелгі аңыздағы тарихи шындыққа сүйеніп, жазушының өткенді шолып, болашаққа жасаған ишара – тұспалы аңызбен астасып, қазіргі күнмен үндесіп, психологиялық – параллелизм тұрғысынан мәні ашыла түседі.

Негізгі кейіпкер – түркімен батыры Жөнейттің өш алу, кек алу жолында туған бауырынан да, баласынан да айырылуын, өмірінің соңында құлағына келген күй әуені арқылы түсінеді. Екі елді татуластырып табыстырған да, бітістірген де өнердің құдіреті. «Күй» повесіндегі аңыздық желідегі сол кездегі мәнғұрттікті қолдан жасау болса, бүгінде рухани мәнғұрттіктің белең алуын және екі кезең мәнғұрттігін бір-біріне қарама-қарсы, антитеза формасында алынуы шығарманың әлеуметтік салмағын арттыра түседі.

Ол күйдің астарында – рухани таным, ұлт-

тық болмыс, салт-сана, фольклорлық сана, бүкіл қазақ елінің рухани-мәдени – пәлсапалық байлығының негізі, түп-тамыры, көрсеткіші жатыр.

Д.Досжановтың «Тілегімді бере гөр» повесінде Шалқардың шалғай түкпірінде жас журналист жігіт Дана сол маңнан мемлекеттік қорық аштырмақ болады. Жергілікті «Охотсоюздың» қорықшысы, өкіметтің байлығына қолын салып, тегін ішіп-жеп отырған араны ашылған Молдаберді зиянкестік әрекет жасап жас жігітті айдалада соққыға жығып тастап кетеді. Біраз жыл өткен соң Молдаберді ұшты-күйлі жоғалып кетеді. «Ақырында Мәнәулие маңында жапанда шошайып жалғыз отырған жүз жасқа келген аңшы шал айтыпты-мыс деген сөз ел ішінде гу ете түседі. Әлгі аңшы айдалада, киік қарап сандалып жүрсе, бүйірі қабысып бұратылған аш қасқыр көріпті. Құдая тоба, сол қасқырдың көзі құдды Молдабердінің көзі, үні құдды Молдабердінің үні дейді: қарт аңшы қарап тұрып қайран қалыпты, қатты шошыпты, көріп тұрып сенбеуге амалы болмапты. Аш қасқырға айналып айдалаға қаңғып кеткен Молдаберді сол деп иманын айтып жат та қарғаныпты. Бұл қауесетке бәреу сенеді, біреу күлді, біреу шошынып ішегін тартты.

Біз айтсақ – үйірінен, туған жерінен қарадай безініп, айдалада алып соғып тояттауға таппай сілесі қатып сенделіп жүрген аш қасқыр – сол Молдаберген дер едік», - деп аяқтайды автор повесті [6.138].

Бұл повесте автор «аш бөрідей» деп қазақ айтпақшы өмірінде «тою» дегенді білмей, өмірі аш көзденіп, аш қасқырдай жалаңдап өткен Молдабердінің образын символмен ұтымды берген.

Автор неліктен кейіпкерін қасқырға айналдырды? Бұл ретте ел арасында тараған танымал аңыз желісімен келетін болсақ, халық қарғысына ұшыраған Қарынбай сараңның суырға айналуын тілге тиек етіп кетуге болады.

Жазушының «Келіншек таудағы тас түйелер» атты тағы бір мифтік шығармасында қыздың әке қарғысына ұшырап тасқа айналуының себебі тасбауырлығында жатса, сол Молдабергеннің қасқырға айналуы оның аш көзділігінде болса керек.

Д.Досжановтың тағы бір «Қызылқұмның желі не деп жырлайды» атты әңгімесінде түйеден өзге уайымы жоқ қария алдындағы малды совхоз басшысы басқа кісіге алып бермекші болғанда, шарт ашуланып, түйесіне мінеді де құмға сіңіп ұшты-күйлі жоғалып кетеді. Ел-жұрт қарияны іздеп, таппағаннан кейін өлдіге санап, жаназасын шығарады.

«Сол жаназа оқитын күні бұрын-соңды мал ішінен ұшыратпаған, сол аяғын сылти басқан кәрі атан (неге бура емес) келіп, ашаға сүйеніп үнсіз жылап тұрыпты. Көрген адамдар әлгі кәрі атанның көз жанары өткірленіп, қарағаны, әр кісіні танитындай жетіп келіп бас шұлғығаны – құдды баяғы Мүсіркеп түйеші деп жат та қарғанады».

Автор бұл жерде кейіпкерін неліктен түйеге айналдырып отыр? Көзін ашқалы көргені түйе, бар ынта пейілі өзінің алдындағы аз ғана түйесінің қамы болған, адамдардан гөрі түйемен тіл табысу оңайырақ тиетін Мүсіркеп шалды түйе малынан басқа малға айналдырудың жөні жоқ сияқты.

Автор идеясына сәйкес мифологиялық дүниетаным бірде асқақ, бірде трагедиялық, бірде фарстық сипатта болуы мүмкін.

Тұтастай алғанда ХХ-ХХІ ғ.ғ. басындағы қазіргі қазақ прозасында миф ролінде тек тар мағынадағы мифология емес, тарихи аңыздар, тұрмыстық мифологиялық, тарихи-мәдени реальды жағдай, өткеннің танымал және белгісіз көркем мәтіндеріндегі көркем образдар көрінеді.

1. Ысқақбаев М. «Ұят туралы аңыз» Алматы: Жазушы. 1980. Б-7.

2. Қасқабасов С. Жаназық. Аударма баспасы., Астана. 2002. Б-96.

3. Мелетинский Е.М. Москва 1976г. Поэтика мифа, с.195., 121

4. Қирабаев С. Адам тануға ұмтылыс. Қазақ әдебиеті. 1980. Желтоқсан. Б-353

5. Кекілбаев Ә. Таңдамалы шығ. 1 том. Алматы: Жазушы, 1989. Б-221

6. Досжанов Д. «Алыптың азабы». Алматы: Рауан, 1997, Б-138.

В статье рассматриваются фольклорные мотивы в современной казахской прозе.

The article considered folklore motives in modern Kazakh prose.